

XALİD SƏİD XOCAYEV

Cəlal QASIMOV,
filologiya elmləri doktoru,
professor

(Əvvəli ötən sayımızda)

Lakin 1937-ci il iyunun 21-də aparılan ikinci dindirmə zamanı X.S.Xocayev birinci dindirməsinin əksinə ifadə verərək deyirdi: “Bəli, mən etiraf edirəm ki, 1916-cı ildən həbs olunandək pantürkist mövqedə dayanmışdım”.

Sual: “Əks-inqilabi pantürkist təşkilatı nə vaxt daxil olmuşunuz?”

Cavab: 1925-ci ildə məşhur pantürkist Ə.S.Qubaydulinin Bakıya gəlişindən sonra.

Sual: Pantürkist təşkilatında sizin praktik əks-inqilabi fəaliyyətiniz nədən ibarət idi?”

Cavab: Mən tələbə-gənclər arasında pantürkist təbliğatı aparaq Sovet hakimiyyətinə qarşı pantürkist kadrlar hazırlayırdım.

Müstəntiqlərin X.S.Xocayevdən zəpə və dəyənək gücünə əldə etdikləri bu “etiraf” istintaqa “daha ciddi mətləbləri üzə çıxarmağa və cinayətkar unsurləri ittiham etməyə” imkan verirdi. Daha doğrusu, vahid ssenariyə uyğun olaraq “etirafı” sonra fiziki-psixoloji işgəncə yolu ilə müttəhimin növbəti “cinayətlərini” üzə çıxarmaq lazım idi. İstintaqın bu mərhələsi müttəhim ifadəsindən daha çox müttəhim özünüşülməsinə bənzəyir. Eyni metod Xalid Səidə də tətbiq edilir. Müttəhim 1937-ci il iyul ayının 7-si və 9-da verdiyi ifadəsində müstəntiqə aşağıdakıları deməyə, yəni özünü və özgələrini ittiham etməyə məhkum edilmişdi: “1926-1928-ci illərdə Bakıda təhsil alan özbək tələbələri arasında əksinqilabi iş aparmışam”, “Bəli, etiraf edirəm ki, 1935-ci ildə API-nin tələbəsi, milliyyətə özbək olan Səlimsakovu əks-inqilabi millətçi istiqamətə yönəlmişəm”, “Mən pantürkist təbliğatını öz əsərlərimdə əks etdirmişəm, xüsusilə Mahmud Qaşqarının “Türk sözləri lüğəti” kitabının tərcüməsində”, “Etiraf etməyə məcburam ki, Vəli Xulufu, Qulam Bağirov, Zifeld, Cabbar Məmmədşad, Hənəfi Zeynallı və aspiraturadan Çobanzadə (o zaman B.Çobanzadə aspirant deyil, professor idi – C.Q.), Hüseynzadə və Dəmirçizadə ilə əksinqilabi əlaqədə olmuşam”, “Bu şəxslərlə mən pantürkist söhbətlər edirdim və onlar da əksinqilabi pantürkist mövqedən danışdılar. Bundan başqa, Vəli Xulufu və Zifeld Mahmud Qaşqarının pantürkist kitabını tərcümə etdiyim üçün məni müdafiə edirdilər”.

Əvvəla, bir müəllimin öz həmyerlisi (həm də vətənidən uzaq düşmüş həmyerlisi) ilə yaxınlıq etməsi və həmin tələbəyə dəstək olmasının adı millətçilik yox, vətənpərvərlik və insanpərvərlikdir. Əgər Xalid Səid Xocayev milliyyət-

cə özbək olan Səlimsakova türk xalqlarının dilini, mədəniyyətini, tarixi köklərini öyrədir və bu qərrib tələbəyə diqqət və qayğı ilə yanaşırdısa, bu millətçilik deyil, kökə, yaddaşa, şəcərəyə bağlılıq idi. İmperiyanın maraqlarından çıxış edən bolşeviklər beynəlmilətçilik adı altında türkləri kökdən, şəcərədən uzaq salır, türk kökənləri olduqlarını unudurmağa çalışırdılar. “Bütün ölkələrin proletarları, birləşin!” çağırışı ilə dünyaya səs slən bolşevik beynəlmilətçiliyi mahiyyət etibarlı ilə riyakarlıqdan başqa bir şey deyildi. Bu təlim sovet idarə üsulunu dəstəkləyən hər kəsi mütərəqqi, beynəlmilətçi elan edirdisə, bu təlimə qarşı çıxanları millətçi, mürtece adlandıraraq məhv edirdi.

İkincisi, Xalid Səid Xocayevi məcbur edirdilər desin ki, Mahmud Qaşqarının “Divani-lüğət-it türk” əsəri millətçi əsərdir və o, bundan yararlanaraq əksinqilabi, pantürkist-millətçi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Xalid Səid Xocayev bu əsəri tərcümə etməklə türklərə məxsus olan belə bir möhtəşəm ədəbi abidə ilə türkdilli xalqların hamısını tanış etmək kimi nəcib və qədirşünaslıq işini məqsədə çevirmişdi. X.Səid “Divani-lüğət-it türk” əsərini tərcümə etməklə türk xalqlarının tarixin qədim çağlarından boy alan əzəmətli bir abidə yaratdıqlarını dünyaya bəyan etmək istəyirdi.

Və nəhayət, Vəli Xulufu, Zifeld və başqalarının bu nəcib və xeyirxah əməli dəstəkləməsi bolşevik millətçiliyinin deyil, hər şeydən öncə ziyalı vətəndaş mövqeyinin ifadəsi idi. Fikrimizcə, nə o illərdə, nə də bugün elə bir vətəndaş, elə bir ziyalı, elə bir alim tapmaq olmaz ki, o, belə bir möhtəşəm ədəbi abidənin tərcüməsinə etiraz etsin.

Xalid Səid Xocayevin dilindən eşitdiyimiz “etiraf etməyə məcburam”, “etiraf etməliyəm ki”, “məcburam deyim ki”, “bəli, etiraf edirəm ki” kimi söz və ifadələr müttəhimin hansı şərəitdə dindirildiyini və ifadə verdiyini aydın şəkildə göstərir. Elə müstəntiqin dediyi “siz düz danışmırsınız”, “bəsdirin, bizə müqavimət göstərməyin”, “siz yenə də yalan danışmırsınız”, “siz düzgün ifadə vermirsiniz”, “istintaqı aldatmağa davam edirsiniz” kimi ifadələr də sözdən daha çox qamçı, qırımaq, dəyənək və işgəncə təsiri bağışlayır. Bütün bunlar istintaqın nə dərəcədə obyektiv olduğunun əməli göstəricisidir.

Azərbaycan ziyalılarının bir çoxu kimi Xalid Səid Xocayevi də Türkiyəyə casusluq etməkdə ittiham edirdilər. Tanınmış tədqiqatçı alim Azər Turan “Xalid Səid Xocayev. Şəhid türkşünas” kitabında yazır, Qılman İlkinin bir xatirəsindən oxumuşam ki, üslubiyyatdan dərs desə də, Füzulini Xalid Səid kimi bilən ikinci bir adam yox imiş. «Hətta Füzuliyə aid sualla Çobanzadəyə müraciət etdikdə, o, bizi Xocayevin yanına göndərirdi. O, Füzulinin bəzən ən sadə görünən misralarında elə dərin mənalara açırdı ki, ağzımız açılmaqla qalardı. Buna görə də sevirdik onu. Tez-tez ona müraciət edərdik. Sonra ondan uzaqlaşmalı olduq. Çünki deyirdilər ki, o, İstanbulda təhsil alıb, xəta çıxma bilər. Doğrudan da belə oldu... » (Azər Turan. Xalid Səid Xocayev. Şəhid türkşünas. Bakı, 2009, səh. 42).

O illərdə yalnız İstanbulda təhsil almaq, oxumaq yox, hətta İstanbulda olmaq və onun adını rəğbətlə çəkmək də kimisə ittiham, eləcə də mühakimə etmək üçün kifayət qədər yetərli idi. Qərribə məntiqdi -SSRİ-nin mövcudluğu dövründə Türkiyədə olmaq və türk həyatından yazmaq millətçilik, Kubada olmaq və orada yaşayanların həyatından yazmaq beynəlmilətçilik kimi dəyərləndirilirdi. Deməli, ölkələrin deyil, izmlə-

rin (sosializmlə kapitalizmin) mübarizəsi gedirdi.

Dindirmə protokollarına müraciət edək:

Sual: Türkiyə kəşfiyyatındakı işiniz haqqında danışın.

Cavab: Mən Türkiyə kəşfiyyatında işləməmişəm.

Sual: Siz düz demirsiniz! Bu sualla əlaqədar sizin etirafınızı tələb edirik!.

Cavab: Etiraf etməyə məcburam ki, 1918-ci ildə mən İstanbul universitetinin bir qrup tələbəsi ilə birlikdə Nuru Paşanın rəhbərlik etdiyi türk ordusu ilə Azərbaycana göndərilmişdim (DTX-nın arxivi. Xalid Səid Xocayevin istintaq işi. PR - № 26762).

Nuru Paşanın rəhbərlik etdiyi türk ordusunda Azərbaycana gəlmək millətçilikdirmi? Məsələnin mahiyyəti də bundadır. Yəni bunlar əsas verir deyək ki, əslində bolşeviklərin qurduğu bu total istintaq mühakimələri türkün və türkçülü-yün mühakiməsi idi. Azərbaycan SSR CM-nin 63-1, 68, 73 və 70-ci maddələri ilə təqsirli bilinən Xalid Səid Xocayevi də elə bunda – türk və türkçü olmaqda, antisovet pantürkist, təxribatçı-terrorçu təşkilatla əlaqədə, xarici dövlətə cəsusluqda, Sovet hakimiyyətini devirməkdə, vahid türk-tatar burjuva dövləti yaratmaqda suçladılar və onu 1937-ci il oktyabrın 12-də SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının Səyyar Sessiyasının hökmü ilə ən ağır cəzaya - güllələnməyə məhkum etdilər. İstintaq qovluğundakı güllələnmənin icrası ilə bağlı arayışdan aydın olur ki, Xalid Səid Xocayevin barəsində çıxarılmış güllələnmə hökmü 13 oktyabr 1937-ci ildə (təxminən bir gündən sonra) yerinə yetirilmişdir.

NKVD-nin yazılmamış belə bir qanunu vardı: “Günahlarını” etiraf edib birinci kateqoriya (güllələnmə) ilə məhkum edilmiş şəxslərin həyat yoldaşları bir qayda olaraq 8 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilirdisə, fiziki-psixoloji işgəncələrə duruş gətirərək ikinci kateqoriya (8 il və ondan yuxarı) ilə ittiham olunanların ailə üzvlərini həbs edib mühakimə etmirdilər. Məsələn, R.Axundov, S.Hüseyn, Ə.Cavad, M.Müşfiq, V.Xulufu, B.Çobanzadə, Ə.R.Şamçızadə, T.Şahbazi və başqaları güllələndiyindən onların həyat yoldaşları da həbs edilmiş Qazaxıstana, Sibirə və başqa yerlərə göndərilmişdir. Lakin H.Cavid, S.Mümtaz və digərləri ikinci kateqoriya ilə mühakimə olunduqlarına görə onların həyat yoldaşlarını həbs etməmişlər.

X.S.Xocayev güllələndiyindən onun həyat yoldaşı Sara Raza qızı Xocayeva da 13 oktyabr 1937-ci ildə həbs edilmişdir. O illərdə müstəntiqlər xalq düşmənlərinin həyat yoldaşlarına ənənəvi olaraq bir-iki sual verirdilər.

Sual: “Siz həyat yoldaşınızla nə vaxtdan bir yerdəsiniz?”

Cavab: Evləndiyimiz gündən o həbs olunana kimi.

Sual: Sizin ərinizin əks-inqilabi-millətçi fəaliyyətindən xəbəriniz varmı?

Cavab: Xeyr”. Bununla da istintaq başa çatır və müttəhim xalq düşməninin həyat yoldaşı kimi azadlıqdan məhrum edilirdi. Həmin ssenariyə uyğun olaraq Sara Rza qızı Xocayeva da həbs edildi və 1941-ci ilə kimi həbsxana düşərgələrində olmanın müsibətlərlə üz-üzə, göz-gözə qaldı. Sara xanım azadlığa buraxıldıqdan sonra həyat yoldaşının harada olması ilə əlaqədar müxtəlif yerlərə müraciət etdi, lakin onun səsinə səs verən tapılmadı. İ.V.Stalinin ölümündən sonra Sara xanım müxtəlif instansiyalara yenedən ərizə ilə müraciət edir. Bir neçə müraciətdən sonra - 1955-ci il aprel 16-da S.R.Xocayeva həyat yoldaşının işinə yenedən baxılmasını hüquq-mühafizə orqanlarının rəhbərlərindən və siya-

si xadimlərdən təkidlə xahiş edir. 1955-ci ildə yazılmış şikayət ərizəsinə nəhayət ki, 1957-ci ildə rəsmi reaksiya verilir. SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 16 may 1957-ci il qəraradına görə SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 1937-ci il oktyabrın 12-də çıxartdığı hökm ləğv olunur və X.S. Xocayevin əməllərində cinayət tərkibi olmadığına görə iş xətm edilir.

Xalid Səid Xocayevin istintaq qovluğuna, eləcə də bio və bibliografiyasına əsaslanaraq, təkrardan qorxmada cəsərlə deyə bilərik ki, Xalid Səid Xocayevin ittihamı türklüyün və türkçülü-yün mühakiməsi idi.

* * *

Hər kəsə sirr deyildir ki, 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayın əsas təşkilatçılarından biri də Xalid Səid idi. Maraqlıdır ki, qurultaya gələnlərin bir çoxu onun evində qonaq olub. Bunu Gəmər Salamzadə belə xatırlayırdı: “Türkoloji qurultayına Türkiyədən də nümayəndə heyəti gəlmişdi. Bu heyətdə Türkiyəli Köprülüzadə Muhəmməd Fuad və bir də Azərbaycanlı, vaxtilə tanınmış yazar və jurnalist Alibey Hüseynzadə də var idi. Yeni alfabe komitəsinin üzvlərindən olan Halid efəndi Həməyev Özbək idi... Halid efəndi Türkiyədən gələn misafirliyi evinə dəvət etmişdi.... Misafirler arasında Alibey Hüseynzadə, Fuad Köprülüzadə, Mirzə Cəlil Memmedkuluzadə, Rızakulu Necefzadə, Hüseyn Cavid, Halid efəndinin komşusu, Türkiyədə okumuş doktor Orxanbeyli var idi”.

X.S.Xocayev müsafirilər arasında təbliğat aparır latın əlifbasının türk xalqlarının taleyində xüsusi rol oynayacağını, onların bu yolla dünyaya inteqrasiya edəcəklərini bildirirdi.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, X.S.Xocayevin “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” (1929) əsəri kitabın üz qabığında da qeyd edildiyi kimi, yeni türk əlifbası ilə yazılan ilk kitab idi. Araşdırmalar göstərir ki, Xalid Səidin əlyazma əsərləri onun mətbu əsər və kitablarından qat-qat çox olmuşdur. Təəssüf ki, həmin əlyazma və kitabların böyük əksəriyyəti Xalq Daxili İşlər Komissarlığı (XDK) və onun milli-mənəvi dəyərlərimizə qənim kəsilmiş əməkdaşları tərəfindən məhv edilmişdir. Xalid Səid Xocayevin elmi yaradıcılığından bəhs edən filologiya elmləri doktoru, professor Buludxan Xəlilov qeyd edirdi ki, məlumatlara görə, Xalid Səid Xocayevin “Üslubiyyat nəzəriyyəsi”, “Sintaksis”, “Türk dillərinin tarixi qrammatikası” adlı kitabları da olubdur. Ancaq bu əsərlərin hər biri yoxa çıxıb. Onun 14 çap vərəqi həcmində “Sintaksis” adlı əsərinin redaktoru Bəkir Çobanzadə olmuşdur. Bu əsər redaktə olunub mətbəyə verildikdən sonra çap edilməmiş, daha doğrusu, itirilmişdir. Xalid Səidin 1936-cı ilin ortalarında çap hazır olan 14 çap vərəqi həcmində olan “Üslubiyyat nəzəriyyəsi”, 12 çap vərəqi həcmində olan “Türk dillərinin tarixi qrammatikası” adlı əsərləri də yoxa çıxıb. Xalid Səidin yoxa çıxmış, itibata düşmüş əsərləri barədə Azər Turanın verdiyi müsahibələrin birində deyilir: “Divan”-dan başqa 11 böyük elmi əsəri (Xalid Səid Xocayevin elmi əsəri nəzərdə tutulur – B.X.) yağmalanıb: “Orxon kitabələrinin izahlı tədqiqi”, “Türk dilinin tarixi qrammatikası”, “Cığatay ədəbiyyatı haqqında mühazirələr”, “Türküstan tarixinin qısa icmalı”, “Müfəssəl sintaksis” və s”.

(Davamı var)